

MIHÁLYI DOROTTYA

mihalyidori@gmail.com

doktorandusz (Szegedi Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola)

Két hét Tunéziában és Algériában: Paul Sabatier utazása az észak-afrikai francia gyarmatokon

Two Weeks in Tunisia and Algeria: The Journey of Paul Sabatier in
the French Colonies of North-Africa

ABSTRACT

Paul Sabatier's journey (1896) in the French colonies Tunisia and Algeria illustrates how colonizer state takes advantage of tourists and tourism to contribute to the propagation of a positive image on the colonies. Participant of a scientific congress, Sabatier becomes "victim" of the organized travels with pre-fixed timetable and itinerary. Our article focuses on the particularities of Sabatier's handwritten travelogue, richly accompanied by photos and drawings. It aims to highlight the typical tourist-behaviour at the end of the 19th century, the method of representing a culturally distant and exotic places in the light of colonial ideology, and the importance of photographic illustration in the early period of democratization of photography.

KEYWORDS

travelogue, 19th century tourism, colony, propaganda, representation

DOI 10.14232/belv.2022.1.2

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.2>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Mihályi Dorottya (2022): Két hét Tunéziában és Algériában: Paul Sabatier utazása az észak-afrikai francia gyarmatokon. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 1. 25–36. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

Paul Sabatier (1854-1941), Nobel-díjas kémikusként elsősorban a tudós körökben ismert. A carcassone-i születésű, már kisgyermek korában kivételesen tehetségesnek bizonyuló Sabatier otthon valódi lokálpatrióta nevelésben részesült.¹ Iskoláit Toulouse-ban, majd Párizsban végezte. Nem csupán szülőhelye iránt volt elfogult, hanem a hadsereg iránt is, emellett katolikus vallását gyakorló, világnézetét nyíltan vállaló személyiség. A tudományok iránti érdeklődése és fogékonysága már fiatal korában egyértelműen látszott.² Műveltségével, amely a természettudományok mellett a filozófiára is kiterjedt, valamint művészi hajlamával kitűnt kortársai közül. Huszonhat évesen a természettudományok doktorává avatták, majd a bordeaux-i egyetemen kezdett tanítani. A várost több lehetőség közül saját maga választotta, mivel így kerülhetett a lehető legközelebb szülőhelyéhez és Toulouse-hoz. Jóllehet a korban vidéki állást kapni nem számított dicsőségnek, Sabatier azonban éppen erre vágyott.³ Két évvel később legfőbb vágya teljesült, a toulouse-i egyetemen kapott állást. Nem csupán szakmája iránt rajongott, de tanítási módszereiben is meghaladta korát. Többek között a képzéssel és a tanítással kapcsolatos újító ötleteinek köszönhetően 1905-ben a toulouse-i egyetem dékánjává választották, mely lehetőséget nyújtott számára a képzés hatékonyabbá tételére. Posztját egészen 1929-ig megtarthatta.

Sabatier 1896 március 27-én indult Tunéziába útítársával, Jean-Baptiste Senderens abbéval (1856-1937), aki Sabatier-hez hasonlóan – vallási elkötelezettsége mellett – egyaránt foglalkozott kémiával és filozófiával. Útjuknak jól meghatározott célja volt, mégpedig a Karthágóban tartott, *Association française pour l'avancement des sciences (AFAS)* által szervezett természettudományos kongresszuson (*Congrès de l'Association française pour l'avancement des sciences*) való részvétel.

Az 1872-ben alapított (és ma is létező) egyesület a természettudományok előrehaladását tűzte zászlójára. Megalakulásától kezdve évente tudományos kongresszust szervezett, melynek a tudományon túlmutató célja is volt. Az eseményt ugyanis minden évben másik vidéki városban rendezték meg, azért, hogy az ország egészét bevonják a tudományos életbe és az egységes nemzet látszatát keltsék⁴. Néhány alkalommal a Franciaország részének tekintett észak-afrikai gyarmati városok is otthont adtak a kongresszusnak: Algír 1881-ben és 1930-ban, Oran 1888-ban, Karthágó 1896-ban, Tunisz 1913-ban és 1951-ben, Rabat 1934-ben.⁵ A kongresszusok tehát összekapcsolták a tudományos életet a nemzettudat és a hazaszeretet erősítésével, valamint a gyarmati gondolat népszerűsítésével.

¹ LATTES 2012. 8.

² LATTES 2012. 8.

³ LATTES 2012. 9.

⁴ GISPERT 2002. 295-300.

⁵ Lásd az AFAS weboldalán: <https://www.afas.fr/actes-des-congres/>

A körütekintően megszervezett kongresszusnak Sabatier mellett több száz résztvevője volt. A szervezők a tudományos tanácskozásokon kívül számos kötelező és választható turista programot is biztosítottak, melyek célja egyértelműen a gyarmat vonzóvá, elismertté tétele volt. Erről a rövid, körülbelül három hetes utazásról számol be Sabatier. Útleírása, melyet napi rendszerességgel vezetett és több, mint 120 fényképpel(!) és rajzzal illusztrált, kézzel írott formában maradt fent. Noha a kéziratot vélhetőleg csupán a kortársak egy szűk köre olvashatta, annál nagyobb értéket képvisel a későbbi észak-afrikai útleírásokkal foglalkozó kutatók számára.

PAUL SABATIER, A TURISTA-UTAZÓ

Az útleírás egy tipikus 19. század végi turista beszámolója: zsúfolt napirend és felületes megismerés jellemzi. A leírás a Toulouse és Marseille közötti, Sabatier által „véghetetlennek”⁶ jellemzett vonatúttal kezdődik. Ezután az utazók Marseille-ben hajóra szállnak, majd több, mint harminc óra után Tuniszba érkeznek. A hajó Málta szigetén tart pihenőt, ahol az utasoknak lehetőségük nyílik egy rövid sétát tenni. A Tuniszban töltött idő nagy részét a kongresszus előadásai töltik ki (noha erre Sabatier csak keveset utal); a program mindössze rövid kirándulásokat tesz lehetővé. A kongresszus végeztével Sabatier és útítársa Algéria felé utazik. A tengerpart vonalát követve Bône (Annaba), Constantine, Biskra és Sétif érintésével eljutnak egészen Algírig, ahonnan a Földközi-tengert átszelve visszatérnek Marseille-be. A több, mint ezer kilométeres út megtételére 20 nap áll rendelkezésükre, amelyből 9 napot Tuniszban és környékén (pl. Bizerte) töltenek. Algéria megtekintésére a Tuniszból Bône-ba tartó utazással együtt összesen 8 napot szánnak.

A 19. század egyik jellemző utazó típusa a turista. Noha a kifejezés nem csak napjainkban, hanem már a kortársak számára is negatív jelentéssel bírt⁷, a turisták útleírásait nem hagyhatjuk figyelmen kívül az útleírástörténet tanulmányozása során. A 19. század második felében egyre nagyobb számban útnak induló turisták ugyanis sajátos, átmeneti helyet foglalnak el utazó és a mai, 21. századi értelemben vett turisták között. Jóllehet a turizmus a 19. század végére valóban egyre divatosabbá vált, és egyre szélesebb körben terjedt el, valójában a második világháború után kezdődő időszakig nem beszélhetünk a mai értelemben vett tömegturizmusról. Az utazás ugyanis, akár turistaként, akár tudományos-, vagy szakmai okokból történjen, mindenképpen jelentős anyagi keretet igényelt⁸. Vagyis turista nem lehetett akárki. A 19. század végi turista attitűdjét meghatározta társadalmi rangja, és a rang által megkívánt magatartás-forma. A turistának műveltnek, a felsőbb körökben jártasnak, a világ eseményei iránt fogékonyak kellett lennie. Noha utazásának célja a kikapcsolódás, a gondok elfelejtése, esetleg az egészség megővése volt (hiszen a gyógyvizek és a friss levegő vonzzák a legjobban a turistát⁹), a 19. század végi turistát szükségszerűen kíváncsi természet jellemezte. A korban az utazás egyfajta társadalmi elvárásnak számított, legyen szó rövidebb (2-3 hetes) körútról vagy hosszabb (több hónapig tartó) pihenésről az otthontól távol, jellemzően vízparton, vagy a hegyekben. Hasonlóképpen divatos volt az utazásról szóló beszámoló készítése és közzététele (akár szóban – felolvasás,

⁶ SABATIER 1896. 2.

⁷ Vö. URBAIN 2002 [1991].

⁸ Algériával kapcsolatban lásd: SALINAS 1989. 27.

⁹ VENAYRE 2012. 409.

akár írásban – levél, napló, útleírás).¹⁰ Ennek is köszönhető, hogy a korban az útleírások száma jelentősen megnőtt. A turisták szövegeinek sajátossága, hogy azonos útvonalról hasonlóképpen számolnak be. Útleírásaik tartalma így nagyrészt megegyezik, újat mondani a kedvelt úticélokra a nagy számú egyéb típusú leírások mellett (újságcikk, útikönyv, ismeretterjesztő kiadványok) nehéz feladatnak bizonyult. Ám éppen a nagy számban megjelenő, tartalmilag szinte megegyező leírások adják a turista-útleírások meggyőző erejét. A rengeteg ismétlésnek köszönhetően a szövegek jelentős hatással vannak az olvasóra: megnyugtatóan hatnak, hiszen a már korábban elsajátított ismereteket szilárdítják meg, ezzel is erősítve az olvasóban vélhetőleg már korábban kialakult képet.

A turizmus születése a nyugati világban nagyjából egyidőben ment végbe, a gyarmatokra történő utazás azonban különös szerepet töltött be a jelentősebb gyarmatbirodalommal rendelkező országok (elsősorban Anglia és Franciaország) felsőbb osztályainak életében. A gyarmat nem csupán egy hétköznapi úti cél volt. Az utazásnak jelentősége volt mind az egyén, mind az anyaország szempontjából. Az egyén a lojalitását kifejezve biztosíthatta a megfelelő társadalmi pozíció fenntartását, az ország pedig a pozitív gyarmat-kép terjesztésére használta fel az utazót. A gyarmatosító állam fontos feladatának tartotta a gyarmatok megismertetését és elfogadtatását az állampolgárokkal. Ezen törekvést látjuk akár a belföldön rendezett események alkalmával (többek között a Franciaországban megrendezett világhiállítások és a gyarmati kiállítások¹¹), akár a külföldi utak népszerűsítésével. Az *Association française pour l'avancement des sciences (AFAS)* által szervezett kongresszus éppúgy segíti a gyarmatosító állam propaganda-törekvéseit, mint a René Millet (1849-1919) fő kormányzó által szervezett tunéziai tanulmányutak.¹²

AZ ÚTLEÍRÁS SAJÁTOS VONÁSAI, A TURISTAÚT FIZIKAI JELLEMZŐI

Sabatier tunéziai és algériai utazása tehát nem egyszerű turista-út, a kongresszuson részt vevők feladata pedig több egy tudományos előadás megtartásánál, hiszen mind tudományos tekintetben, mind a gyarmatokra utazó állam polgáraként az állam szolgálatába állnak. Ennek ellenére fontos megjegyeznünk, hogy a kézíratos útleírás egy turista beszámolója. Felépítése, a bejárt útvonal, a szemlélődés felületessége, a helyváltoztatással töltött idő hossza ezt pontosan alátámasztja.

A XIX században megfigyelhető technikai fejlődés egyaránt nyújtott lehetőséget nagyobb távolságok megtételére és korlátozta a környezettel történő kapcsolatteremtést. Kétségtelen, hogy modern gőzhajók és gőzmozdonyok nélkül a Magreb-országok nem válhattak volna népszerű turista célponttá. Az utazások elemzésénél azonban azt is figyelembe kell vennünk, hogy az idegen országban töltött idő mekkora részét teszi ki a helyváltoztatás (különböző közlekedési eszközök „belsejébe zárva”), és mennyire távolítja el egy-egy közlekedési eszköz az utazót a tájtól, a településektől és legfőképp az emberektől.

¹⁰ VENAYRE 2012. 459.; GLANT 2013. 34.

¹¹ Franciaország több alkalommal is rendezett gyarmati kiállítást, melyek közül a legnagyobb volumenű 1931-ben Párizsban került megrendezésre megrendezett, és a világhiállítások alkalmával is igyekezett a gyarmatokat előtérbe helyezni, ezek közül a legjelentősebbet 1889-ben és 1900-ban Párizsban rendezték.

¹² René Millet nevét azért említjük, mert az általa szervezett utak éppúgy összekapcsolódtak a tudományos és kulturális ismeretek terjesztésével és fejlesztésével, mint az AFAS által rendezett kongresszusok.

A turista utazásának elsődleges eszköze és tere a vonat vagy a hajó, következésképpen nagyrészt az ablakon keresztül, egy folyamatosan mozgásban lévő tárgyról szemlél. Nincs lehetősége sem közelebb kerülni, sem lelassítani, esetleg megállítani a mozgást. A közlekedési eszköz adja tehát a megismerés ütemét, ami így csakis felületes lehet és távoli nézőpontból történhet.¹³ A menetrendhez való kötöttség szintén meghatározza az utazás ritmusát, az indulás előtti várakozás üres időt teremt, amit az utazó nem tud hasznosan eltölteni.

Sabatier nem lát mást, mint a turisták számára „berendezett” Tunéziát és Algériát.¹⁴ Mindezekelőtt az európai stílust imitáló városrészek, a múzeum jelleggel meghagyott piacok (*souk*), mecsetek és az arab negyed (*kasbah*) képezik a turista útvonal legfőbb elemeit. A kongresszus résztvevőiből álló csoport meglátogatja a *Bardo*-t, a dey egykori székhelyét, Karthágó romjait és Bizerte-et (Banzart). Ez utóbbi különösen jól illusztrálja a turista utak sajátosságát: egy rövid, mindössze három és fél óráig tartó látogatásért a csoport több, mint nyolc órát utazott. A Tunisz-Bizerte út leírására a szerző 9 oldalt szán, mely a táj részletes bemutatásából áll. Az érkezéstől számított rövid időt sem használhatják ki a turisták: kötelező arab lovas műsor (*fantasia*) és vacsora a program. A vacsora elfogyasztása után a vonat visszaindul Tuniszba. Hasonlóan jelentős helyet foglal el Földközi-tengeren való átkelés (15 oldal), a Tunisz-Bône közötti vonatút (7 oldal) és a Constantine-Biszkra közötti utazás (8 oldal) leírása. A mű egészét tekintve láthatjuk, hogy az utazással töltött idő az út egészének jelentős részét kitölti. A helyváltoztatás Sabatier útleírásában 4 teljes napot és 6 fél napot vesz igénybe. Vagyis, Sabatier közel annyi időt tölt utazással és az állomáson várakozással, mint az egyes városokban.

A maihoz képest lassú közlekedési eszközök meglehetősen hosszúvá teszik a helyváltoztatást, és ellehetetlenítik az alapos megismerést. Noha Sabatier a hosszabb helyváltoztatásokról beszámol, ez nem jelent mást, mint a vonat által átszelt táj leírását. Márpedig az észak-afrikai táj a kor olvasójának nem ismeretlen akkor, amikor az újságok rajzokat és fényképeket közölnek, és amikor nagy számban jelennek meg hasonló tartalmú útleírások.

Az észak-afrikai út első megpróbáltatását csaknem valamennyi utazó esetében a Földközi-tengeren való átkelés jelenti. A közel kétnapos út időjárástól függően lehet elfogadható és rendkívül kellemetlen is. Sabatier az átlagnál alaposabban számol be a tengeri út részleteiről és kellemetlenségeiről. Megtudhatjuk, hogy a Compagnie générale transatlantique hajótársaság *Saint-Augustin* nevű hajója viszi az utasokat, melyre helyjegyet kell váltani a társaság marseille-i irodájában. Vagyis, az utazónak – miután csomagjait a kikötőben hagyta – a városba kell mennie. Sabatier „pótágyat” („place supplémentaire”¹⁵) kap, vagyis egy díványon kell aludnia, a hajóablak alatt. Sabatier alapos leírást ad a *Saint-Augustin*-ről: a gőzhajó 1800 tonnás, 2600 lóerős, 100 méter hosszú, 9 méter magas a fedélzettől a hajófenékgig, s akár 17 csomót (31,5 km/h) is megtehet óránként. Miután a helyüket elfoglalták, az utazóknak marad idejük városnézésre. A csomagokat csak délután adhatják fel, ehhez egy órát kell várniuk a tűző napon. A csomagok feladása után a fedélzetről nézik, hogyan csinálják végig mások a hasonló procedúrát. Azt is megtudhatjuk, hogy a hajón még egy lovat is szállítanak, aminek egy ketrecben kell utaznia a hajó egyik végében. Miután mindenki befejezte a beszállást (két és fél órával később),

¹³ CZÉRE – NAGY 1967. 7

¹⁴ Arról, hogy miképp vonzza Észak-Afrika a gyarmati utazót és milyen fejlettségű infrastruktúra áll a turisták rendelkezésére lásd: ZYTNIKI 2016.

¹⁵ SABATIER 1896. 6.

a hajó elindul, a leírásban pedig egyértelműen a táj veszi át a vezető szerepet. Az étkezéssel kapcsolatban megtudhatjuk, hogy a szalon márvány oszlopai szépek, az étel viszont meglehetősen rossz. Sabatier az út során állandó zajra, forróságra és bűzre panaszkodik, ami a hajó állandó imbolygásával kiegészülve élvezhetetlenné teszi az utazást¹⁶.

A visszaúton a hajó viharba kerül, ami még elviselhetetlenebbé teszi az amúgy is nehéz utat. Az erős szélnek néhány kellemetlen mellékhatása is akad: „*A betegek száma sokat emelkedik. Vacsoránál az egyik vendég szükségesnek érzi, hogy vacsoráját visszajuttassa az asztalra. Ennek a váratlan felszolgálásnak a hatására elvesztjük az étvágyunkat.*”¹⁷ Sabatier, jóllehet első osztályon utazik, beszámol arról, hogyan érinti a vihar a legrosszabb körülmények között utazó negyedik osztály utasait: „*A negyedik osztály szerencsétlen utasai vizesen, mint a kacsza igyekeznek menekülni ahogy tudnak, miközben a fedélzetet borító víz ide-oda lökdösi a csomagjaikat: egy kosárból kigurul egy kenyér és más elemózsdiák, egy hosszú arab pipa, egy felgöngyölt piros térdnadrág szánalmasan úszkál a vízen, melynek folyása minden pillanatban irányt vált.*”¹⁸

Más közlekedési eszközök is helyet kapnak Sabatier leírásában, azonban csupán említés szintjén. A Tuniszban található lóvasúttal kapcsolatban megtudhatjuk, hogy meglehetősen elegáns, élénk színű, a feliratok kizárólag francia nyelven vannak feltüntetve, az ellenőrök azonban olaszok.¹⁹ Az AFAS által rendezett kirándulásokra a résztvevők a többi utastól elkülönítve, különvonattal²⁰ és kizárólag számukra lefoglalt hajóval utaznak. Azt, hogy milyen színvonálú az észak-afrikai vasúti közlekedés, kik utaznak, milyen körülmények között, nem tudjuk meg Sabatier leírásából.

A turista felületességére utal az emberi kontaktusok hiánya. A gyarmatok lakói mindössze tájlelmékként jelennek meg az útleírásban, távolról, a sztereotípiákon alapuló jegyek alapján bemutatva.

MESSZE ÉS TÁVOL – ÉSZAK-AFRIKA MEGÍTÉLÉSE

Valamennyi a gyarmati korból származó észak-afrikai útleírás tanulmányozásakor érdemes megnéznünk, miként helyezi el az utazó a területet földrajzi- és kulturális szempontból. Az útleírások tükrében Észak-Afrika lehet Franciaország integráns része, de teljesen különálló egzotikus kultúra is. A határok említése vagy figyelmen kívül hagyása, a lakosok közötti különbségek és az eltérő szokások kiemelése, a tájak és a vegetáció sajátosságainak bemutatása mind kiemeli az utazó származási helye és a célország között fellelhető eltéréseket. Más elemek kiemelése, a „hazaihoz” hasonlítása azonban kulturálisan közel hozhatja egymáshoz a két országot. Az észak-afrikai utazókkal kapcsolatban ezt a kérdést azért kell megvizsgálnunk, mert az utazások közvetlen vagy közvetett módon részei a gyarmattudat erősítésének, így nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az utazó miképp tekint úticéljára.

¹⁶ SABATIER 1896. 14.

¹⁷ SABATIER 1896. 214. (Saját fordítás)

¹⁸ SABATIER 1896. 216. (Saját fordítás)

¹⁹ SABATIER 1896. 37-38. A nagyszámú olasz jelenlétné köszönhető, mely a francia protektorátus előtt időkben is meghatározó volt. Mivel az olaszok olcsó munkaerőt biztosítottak, számuk a gyarmati periódus alatt folyamatosan nőtt. KATAN BENSAMOUN 2007. 163-165.

²⁰ SABATIER 1896. 84.

Sabatier számára Tunézia a „nap országa”,²¹ melyet határ választ el Franciaországtól. A határellenőrzés nem szigorú, kimerül a csomagok gyors átvizsgálásában (persze csak némi boravaló fejében).²² Sokkal élesebbnek tűnik a két ország közötti kulturális különbség, mellyel Sabatier rögtön a kikötőbe érkezéskor szembesül: színes tömegek, helyi hivatalnokok, hordárok fogadják. Az idegen táj mellett hamar feltűnik az ismerős európai is, a francia negyed széles útjaival, parkjaival, kávézóival, nyugati stílusú épületeivel. Ahogy valamennyi utazó, Sabatier is hangsúlyt fektet az európai és az arab kultúra egymás mellett élésére. A francia jelenlét egyértelműen a modernitást, a gyarmati ideológia által hangsúlyozott „magasabb civilizációt” jelenti. Az útleírásban a francia civilizáció magasztalása valamelyest háttérbe szorul, sokkal nagyobb szerepet kap az arab kultúra és legfőképpen a táj egyes elemeinek pontos, illusztrált bemutatása. Mecsetek, piacok, szűk utcák, ablaktalan házak, hosszú ruhát és fátylat viselő nők, tevék – minden inkább az elbűvölő idegenséget jelzi.

A határ említésre kerül Tunézia és Algéria között is, noha negatív megítélésben: „*Íme, a ghardimaou-i állomás, Tunézia határa. Mindenkinek el kellett hagynia a vagon, hogy a határőr ellenőrizhesse a csomagokat, [de] meglegedett annyival, hogy kinyitassa a táskákat, semmit sem túrt át. Jó lehetőség ez arra, hogy elveszítsünk 25 percet, és eltartsanak néhány alkalmazottat.*”²³

A földrajzi távolságot Sabatier a táj és a növényzet alapos leírásával érzékelteti, míg a kulturális különbséget a különböző etnikumok ábrázolásával. Jóllehet Sabatier kevés figyelmet szentel a helyi lakosok bemutatásának, az általa festett őslakos-kép a kornak megfelelően egyszerűséget, kulturális lemaradást sugall, a jól ismert sztereotípiákon keresztül rajzolódik ki. Sabatier leírásában három nagyobb csoporttal találkozhatunk: eltérő etnikumokhoz tartozó férfiakkal és gyermekekkel, nőekkel és koldusokkal. A csoportosítást az utazó által használt nézőpont és leírásmód indokolja. A férfiak és gyermekek csoportját messziről, legfőképpen a ruhájuk, esetleg cselekvéseik alapján mutatja be. A nők az elbűvölő kelet, az egzotikum megtestesülésének számítanak, a szegény nyomorultakra pedig Sabatier megvetéssel tekint, mintha őket, magukat hibáztatná sorsukért. Jellemző Sabatier leírására, hogy a – hivatalos propaganda által is – alsóbbrendűnek tartott csoportok (arabok, zsidók) bemutatásához rendszeresen társul az élőhelyüket jellemző kosz, a rendetlenség, vagy akár a bűz említése. A lakosok bemutatására a nyilvános helyeken (piac, kávézó) tett látogatás nyújt alkalmat. A tuniszi *souk*ban sétálgatva Sabatier egy csoport arabot lát, akiket így ír le: „*A butikokkal szemben guggol egy kisebb őslakos zenekar gitárokkal és baszk csörgődobokkal. Itt-ott egy halom bennszülött ül, hogy hallgassa a monoton dallamot, mely elegendő ezen nem túl civilizált lelkek számára.*”²⁴ Egy kávézóban járva az utazónak lehetősége nyílik a különböző etnikumok összehasonlítására: „*A délután a Café de France teraszán fejezzük be, ahonnan lehetőségünk nyílik a járdán siető színes tömeget szemlélni. Sok zsidó, általában világos színekbe öltözve [...], arabok méltóságos viseletben, fehér burnuszban, mozabiták barna színű, vagy fekete-fehér csíkos burnuszban vagy tunikában, máltaiak az őket megkülönböztető rövid, kapucnis burnuszban. Kevés mór nő van, és azok, akiket látunk, fehér kendőbe bugyolálva, az arcuk fekete szövet mögé rejtve, általában nagyon*

²¹ SABATIER 1896. 2.

²² SABATIER 1896. 25.

²³ SABATIER 1896. 137. (Saját fordítás)

²⁴ SABATIER 1896. 75. (Saját fordítás)

öreges. A zsidó nők többen vannak, élénk ruhában, fehér fátyol mögött, rendszerint hatalmasok, és úgy totyognak, mint a tömött libák.”²⁵

A fiatal arabokról Sabatier kettős képet fest: „Egy bódében lévő fiatal mór arckifejezése meglep élelenségével: ez egyébként általános. Az arab gyermekek általában szépek és nyitottnak tűnnek, de kamasz korban elbutulnak, egyszerre válnak nehéz felfogásúvá és gonosszá.”²⁶ Tipikus alakja a turista leírásoknak, s így Sabatier beszámolójának is a fiatal arab, aki önként vállalkozik valamilyen szolgáltatás nyújtására, jóllehet ezt senki sem kérte tőle. Sabatier említ egy „apró, svájci sapkát viselő, szegényesen, de európai módon öltözött”,²⁷ magát máltainak valló fiút, aki idegenvezetőnek ajánlja magát, természetesen a megfelelő fizetségért. A vasútállomás környékén lézengő kéregetők (nők, férfiak, fiatalok, idősök egyaránt) szintén nem ritka elemei Sabatier leírásának, gyakran készít róluk „nem túl hízelgő képet”,²⁸ hiszen a „tradicionális sou-ért”²⁹ cserébe erre lehetősége nyílik. A sivataghoz, mint kedvelt turista célpontozhoz közeledve, az európai negyedektől távolodva az utazó utal a kéregetők egyre növekvő számára: „egy vak arab alamizsnát kér az állomás udvarán: mostanában sokkal találkozunk.”³⁰ A szegény öslakosok, akik leggyakrabban egyszerű sátraikkal és tevéikkel, szamaraikkal együtt kerülnek bemutatásra, a vonatból látott táj részévé válnak.

Az araboknál is negatívabb véleményt alkot Sabatier a zsidókról: színes, ünnepi öltözetben, ám mocskos, járhatatlan utcák között tűnnek fel. A férfiaknál még rosszabb színben tűnnek fel a zsidó nők: „[...] a házas nők, általában hatalmasok és dagadtak [...], fehér fátyol takarja őket, csupán hatalmas vádlíjuk látszik a buggyos nadrág alatt. Mivel a harisnyájuk fekete, kicsit távolabbról és hátulról nézve óriási tojásoknak tűnnek, fekete lábakkal.”³¹ Erősen antiszemita hozzáállását Sabatier tovább fokozza, amikor az egész francia nemzet nevében beszél: „A vidék csodálatos módon van megművelve, mór stílusú, fényűző villák követik egymást csodálatos kertekkel: a legszebbek az angoloké vagy a zsidóké, és amikor a kocsis elárulja ezt a részletet, átérezzük azt a gyűlöletet, amit az egész nép érez az izraeliták iránt, és ami összeköt minket az arabokkal.”³²

Nem ritkák az európai szereplők sem a leírásban. Sabatier leginkább a kongresszusra érkező társait említi meg. A kongresszus nyitó ünnepségén több magas rangú személlyel együtt feltűnik René Millet tunéziai főkormányzó. Millet, aki tisztségét 1894 és 1900 között töltötte be, a legmagasabb rangú személynek számít, akivel az utazók találkozhatnak. A kultúrát, tudományokat támogató Millet neve egyfajta tisztelgésnént gyakran fordul elő az útleírásokban, akár találkozik vele az utazó, akár nem.³³

Az európai kultúra hatását jelzi a *couleur locale*, a tradicionális észak-afrikai arab kultúrára jellemző elemek elhalványodása, eltűnése. Az európai stílus az egzotikum kárára hódít teret, s

²⁵ SABATIER 1896. 131. (Saját fordítás)

²⁶ SABATIER 1896. 42. (Saját fordítás)

²⁷ SABATIER 1896. 54. (Saját fordítás)

²⁸ SABATIER 1896. 86.

²⁹ SABATIER 1896. 86.

³⁰ SABATIER 1896. 152. (Saját fordítás)

³¹ SABATIER 1896. 61-62. (Saját fordítás)

³² SABATIER 1896. 203. (Saját fordítás)

³³ Több útleírás bevezetője utal arra, hogy az út Millet meghívásának köszönhetően valósult meg. Lásd: BAOUDOUIN 1900., REY 1900.

ezt Sabatier több alkalommal is megjegyzi: „*A nemrégiben mór stílusban épített arab piacon sokan vannak, de a helyi szín itt igen gyenge, [különösképp] ha Tuniszhoz, vagy Biskrához hasonlítjuk.*”³⁴

A FÉNYKÉP ÉS FÉNYKÉPEZÉS SABATIER ÚTLEÍRÁSÁBAN – SZÖVEG ÉS KÉP KAPCSOLATA

Az útleírás különlegességét nem az útvonal leírása adja, hiszen ezzel Sabatier csak egy a sorban. Igazán egyénivé az teszi, hogy nemcsak bejárja, leírja, hanem le is fényképezi a fontosabbnak, különlegesebbnek ítélt látnivalókat. Márpedig a fényképekkel illusztrált útleírás a korban nem számít gyakorinak.

A szerző már a mű elején jelzi, hogy útleírását több, mint 120 képpel illusztrálta. A képi ábrázolás nagyban hozzájárul a leírás hitelességéhez és felmenti az utazót a hosszú, részletes magyarázatok alól.³⁵ Ennek ellenére a 19. században ritka, hogy az utazó fényképpel illusztrálja leírását. Ennek egyik oka, hogy a fényképezőgép, noha egyre könnyebben kezelhető és mozgatható, meglehetősen drága. A másik oka az, hogy fénykép szövegbe illesztése és főképp másolása költséges és bonyolult feladat, így az utazó szívesebben jelenteti meg művét fényképes illusztráció nélkül. Annak ellenére, hogy 19. század második felére a gép mérete és a fénykép elkészítésének időtartama is csökkent, a fényképezés nem vált a turista utazás elengedhetlen részévé.

A fénykép a tárgyalt időszakban valójában jelen volt a mindennapokban hiszen az újságok folyamatosan közöltek a távoli, ismeretlen tájakról képeket. A felfedezőik „fényképes expedícióinak” hála a világ nagy része ismertté vált.³⁶ A gyarmatosító hatalmak hamar rájöttek, hogy a fénykép jó szolgálatot tehet. Ennek következményeként a gyarmatokról készült képek hamar klisékké, sztereotíp ábrázolásokká váltak, naivitást és előítéleteket sugároztak.³⁷ A fényképpel illusztrált utazási témájú folyóiratok nagy népszerűségnek örvendtek,³⁸ a fentebb említett technikai és anyagi akadályok következtében az útleírást sokáig mégis a rajz uralta.³⁹

Sabatier leírásában nem csupán a kép, mint illusztráció játszik fontos szerepet, hanem maga a fényképezés, mint cselekvés is. A szövegből tudjuk, hogy a látottak megörökítéséhez egy sztereo fényképezőt használ, mely az emberi szem mintájára két külön lencse segítségével egyszerre két képet készít. A sztereo fényképezőgép nagy előnye, hogy elődjeihez képest könnyen mozgatható és kezelhető, így szakértelem nélkül, átlagemberek által is használható. A képek egymás mellé rakva, egy speciális eszközzel, a sztereonézővel nézve háromdimenziós látványt keltenek⁴⁰. A sztereo fényképező feltalálása az 1850-as évekre tehető, azonban az

³⁴ SABATIER 1896. 146. (Saját fordítás)

³⁵ SZÁSZ 2019.

³⁶ MARTIN 2007. 149.

³⁷ OSTERHAMMEL 2017. 72.

³⁸ MARTIN 2007.

³⁹ OSTERHAMMEL 2017. 71.

⁴⁰ MARIEN 2011. 96-99.

1890-es években (vagyis Sabatier utazása idején) élte legnagyobb virágkorát. A fényképezés is egyre gyakoribbá vált, de főleg a képnézegetés örvendett nagy sikernek az arisztokrata körökben. Az összefügetések alkalmával szívesen néztek érdekesnek talált vagy éppen vicces képeket, melyek beszerzése valóságos versenyt eredményezett, hiszen a különleges, jó minőségű képek jelentős értéknek számítottak.⁴¹

Sabatier a sztereo fényképező által készített két kép egyikét a szöveg mellé tette, hogy a leírakat kiegészítse, a másikat pedig a leírás végén tematikusan rendezte, ezzel létrehozva egyfajta albumot. Noha a fényképezés Sabatier számára természetesnek bizonyult, az út során mégis több problémája akadt. Az időjárás és az arab szokások több esetben nem tették lehetővé a képek elkészítését. Az elkészült képek nagy többsége tájkép, amit a mozgó vonat ablakából készített, így többségük homályos vagy elmosódott. A 120 kép negyede a helyi lakosokat ábrázolja. Sabatier igyekezett hétköznapi jeleneteket és az észak-afrikai hangulatot megörökíteni. A szövegben található utalásokból tudjuk, hogy az arab lakosság fényképezése többször akadályba ütközött, más esetekben viszont, kapva az alkalmon, nők és férfiak maguk ajánlkoztak, hogy egy kevés pénzért cserébe szívesen állnak a fényképező elé. A mindennapi élet képeihez hozzátartoznak a piaci árusok, a tevekaravánok, a teázó, beszélgető, földeken dolgozó arabok is.

A tájak és az épületek, melyeket Sabatier fényképez, jóllehet egy távoli, eltérő világot igyekeznek bemutatni, a korban nem számítanak ismeretlennek: mecsetek, minaretek, romok, falak, kapuk, házak, utcák, parkok, szobrok, kikötők, jelentősebb épületek. A táj elemei közül Sabatier a sziklás hegyeket, a tevekaravánokat, a tengert, a pálmákat és egyéb egzotikus növényeket tartja legérdekesebbnek. Képeit sokszor kényszerűségből eredő távolságtartás jellemzi, többször számol be arról, hogy a vágyott célpontot valamilyen okból nem tudja megközelíteni.

A turista útleírás jellegéből fakadóan Sabatier úti beszámolója felületes és távolságtartó. A kijelölt turista útvonalat nem hagyja el, és az útikönyv által előírt látnivalókon kívül mást nem fedez fel. A képek, melyeket távolról, sokszor menet közben készít, ugyanezt a távoli szemlélődést sugározzák. Túl azon, hogy az olvasóközönség által jól ismert kliséket közöl, a kép készítésének helye sokszor rosszul választott, a kép pedig elmosódott, nehezen kivehető. Ennek ellenére bizonyos, hogy a leíráshoz mellékelte képek jelentősen megváltoztatják a mű befogadását, értelmezését.⁴²

A képek legnagyobb erénye, hogy jelentősen megnövelik az útleírás valóságtartalmát, bizonyítékként szolgálnak arra, hogy az utazás valóban megtörtént. Maga Sabatier két fényképen is szerepel, ami ritka az útleírások esetében, hiszen a szerző leggyakrabban inkognitóban marad, a nevén kívül más adatot nem fed fel, annak ellenére is, hogy az útleíró által megélt kaland áll a mű középpontjában és személyisége, hozzáállása dominálja a leírást.⁴³

A képpel illusztrált szövegek esetében érdemes megfigyelnünk, hogy milyen kapcsolat áll fenn az említett két elem között. Szöveg és kép kiegészíti-e egymást, pontosítja-e egyik a másikat? Sabatier esetében azt mondhatjuk, hogy noha az illusztráció jelentősen segíti a képalkotást, a leírt elképzelését, kiegészítésről nem beszélhetünk. A képek pontosan azt ábrázolják, amiről a szöveg ír. Sabatier azt mutatja be, amit le is fényképez: tájakat, épületeket, embereket. Azok az absztrakt dolgok, melyeket nem lehet fényképen megörökíteni (pl. politikai rendszer, országok közötti kapcsolat), teljesen hiányoznak a leírásból.

⁴¹ KOLTA – TÖRY 2007. 38-42.

⁴² MARTIN 2007. 147.

⁴³ GANNIER 2001. 47.

ÖSSZEFOGLALÁS

Sabatier útleírása jól illusztrálja, hogyan változtatta meg a modern technika az érzékelést és az információ átadást, különös tekintettel a fényképekre, melyek, még ha rosszul sikerültek is, kifejezik azt, amit szavakkal képtelenség lenne. Az útleírás bemutatja egy hagyományos turistaút állomásait és jellemzőit, méghozzá egy átlagos turista nézőpontból. Sabatier azt látatja, amit egy turistának látnia kell, és olyan távolságból, ahogy az a korban szokás volt. A tájleírás vezető szerepe, az őslakók ruházat alapján történő megkülönböztetése és jellemzése, a korban ismert épületek újabb bemutatása nem tér el a többi turista útleírásától. A szöveg stílusa és a képek minősége kiemeli az útleírás azon tulajdonságát, hogy általában írói múlttal nem rendelkező utazó írja.⁴⁴ A szöveg és a képek egyaránt a korban elvárt sztereotípiákat tükrözik.

A gyarmatosítás kapcsán általában felmerülő kérdések hiányoznak a leírásból. Az egzotikus táj és az idegen kultúra előtérbe helyezésével Sabatier pontosan azt teszi, amit a gyarmatosító francia állam elvár: lenyűgöz, kedvet csinál a gyarmatokhoz, elrejtí annak árnyoldalát. Leírásával és fényképeivel megerősíti a már korábban kialakult kliséket. Ahogyan az útleírás nem egy tehetséges író tollából származik, úgy a képek sem egy gyakorlott, képzett fényképész fotói. Azonban éppen az egyszerűsége, hétköznapisága miatt válik a kutatás fontos forrásává, hiszen azt fejezi ki, amit az átlag utazó a korban fontosnak tartott, és olyan módon, ahogy azt bárki ki tudta volna fejezni. Sabatier képekkel illusztrált leírása egyfelől ábrázolja az átlagos turista hozzáállását, másfelől a társadalom elvárásait. Jóllehet Sabatier a kézzel írott beszámolót nem a nagyközönségnek szánta, akaratlanul is a kor turista-utazói által készített útleírások egy fontos példányának számít.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BAODOUIN, A. (1900). *En Tunisie. Notes de voyage*. Baugé, Imprimerie Daloux. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k58039852.texteImage>. Hozzáférés: 2021. 09. 29. 16:13.

CZÉRE BÉLA – NAGY ERNŐ (1967). *A legyőzött távolság*. Budapest. Minerva.

GANNIER, ODILE (2001). *La littérature de voyage*. Paris, Ellipses.

GISPERT, HELÈNE (2002). « Par la science, pour la patrie », l'Association française pour l'avancement des sciences (AFAS), 1872-1914 : Un projet d'histoire des sciences et de leur diffusion. *Revue d'histoire des sciences*. 55. évf. 2. sz. 295-300.

GLANT TIBOR (2013). *Amerika a csodák és csalódások földje. Az Amerikai Egyesült Államok képe a hosszú XIX. Század magyar utazási irodalmában*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.

KATAN BENSAMOUN, YVETTE (2007). *Le Maghreb. De l'empire ottoman à la fin de la colonisation française*. Paris, Belin.

KOLTA MAGDOLNA – TÖRY KLÁRA (2007). *A fotográfia története*. Budapest, Digitálfotó.

LATTES, ARMAND (2012). Paul Sabatier, prix Nobel de chimie 1912 : un universitaire régionaliste et chercheur de talent. *L'Actualité chimique*. 367-368. sz. 8-18.

⁴⁴ VENAYRE 2012. 466-479.

MARIEN, MARY WARNER (2011). *A fotográfia nagykönyve. A fényképezés kultúrtörténete.* Angolról fordította: Gyárfás Veronika. Budapest, Typotex Elektronikus Kiadó Kft.

MARTIN, LAURENT (2007). Point de vue sur les images du monde. Voyage, photographie, médias de 1839 à nos jours. *Le Temps des Médias*. 8.sz. – ősz, 142-158. <https://www.cairn.info/revue-le-temps-des-medias-2007-1-page-142.htm>. Hozzáférés: 2021. 09. 29. 16:02.

OSTERHAMMEL, JÜRGEN (2017). *La transformation du monde. Une histoire globale du XIXe siècle*, Paris, Nouveau Monde éditions.

REY, RAYMOND (1900). *Voyage d'Études en Tunisie (10-28 avril 1900)*. Paris, Ch. Delagrave. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k65875453.texteImage>. Hozzáférés: 2021. 09. 29. 16:08.

SABATIER, PAUL (1896). *Deux semaines en Tunisie et en Algérie*. Kézirat. <https://tolosana.univ-toulouse.fr/fr/notice/168398281>. Hozzáférés: 2021. 09. 29. 15:49.

SALINAS, MICHÈLE (1989). *Voyages et voyageurs en Algérie 1830-1930*. Toulouse, Éditions Privat.

SZÁSZ GÉZA (2019). Dokumentum vagy illusztráció ? Az utazási irodalom és a fotográfia kapcsolatának útleírás-olvasási aspektusa. *Holdkatlan – Szépirodalmi és művészeti folyóirat*, <http://holdkatlan.hu/index.php/rovatok/acta-romanica/9047-acta-romanica-szasz-geza-dokumentum-vagy-illusztracio-az-utazasi-irodalom-es-a-fotografia-kapcsolatanak-utleiras-olvasasi-aspektusa>. Hozzáférés : Hozzáférés: 2021. 09. 29. 16:04.

URBAIN, JEAN-DIDIER (2002 [1991]). *L'idiot du voyage. Histoire de touristes*. Paris, Plon.

VENAYRE, SYLVAIN (2012). *Panorama du voyage, 1780-1920: mots, figures, pratiques*. Paris, Les Belles Lettres.

ZYTNIKI, COLETTE (2016). *L'Algérie, terre de tourisme: histoire d'un loisir colonial*. Paris, Vendémiaire.